

Л. В. Хомко

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарсько-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ

ТОРГОВЕЛЬНЕ ПРАВО ЯК СКЛАДНИК МІСЬКОГО ПРАВА УКРАЇНИ ТА ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ВІДНОСИН

У статті розглянуто роль і значення торговельного (купецького) права для міського права України. Досліджено основні торговельні привілеї, які стали фундаментом міського права. Визначено передумови становлення підприємницьких відносин на українських землях.

Ключові слова: торговельне право, купецьке право, привілей, міське право, статут.

Постановка проблеми. Роль права та його інститутів в історичному розвитку українського суспільства загалом залишається серйозною науковою проблемою, поступ у підходах до вирішення якої диктується прикладними проблемами еволюції сучасної української держави. Відтак науковий інтерес до торговельного (купецького) права як правового явища не випадковий. Формування нової правової парадигми підприємництва в Україні – серйозне та актуальне завдання не лише філософської, економічної, а й правової науки. Ідентифікація України як європейської держави можлива за умови визнання, відстоювання та захисту універсальних європейських цінностей на засадах збереження й розвитку національної своєрідності. Серед таких цінностей – торговельні відносини, історія яких спонукає до пошуків адекватних форм підприємницької діяльності, осмислення ролі купецького (торговельного) права для розвитку як окремо визначеної місцевості, так і держави загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельною основою наукової розвідки стали концептуальні положення, що містяться в здобутках таких учених, як В. Антонович, О. Андрієвський, Д. Багалій, Н. Білоус, К. Віслобоков, Т. Гошко, М. Грушевський, Я. Дашкевич, А. Заяць, Д. Зубрицький, Я. Ісаєвич, І. Каманін, М. Капраль, Я. Кісь, М. Ковальський,

П. Сас, Г. Швидько, Н. Яковенко. Існує значна кількість історико-правових і порівняльно-правових досліджень, серед яких необхідно назвати праці П. Гуралю, Б. Грекова, Ю. Лободи, М. Кобилецького, М. ван Кревельда, І. Ситара, О. Тихомирова, П. Толочка та інших вітчизняних і зарубіжних науковців.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі історико-правового аналізу визначити роль і значення торговельного права у формуванні міського права та оцінити внесок історії торговельного права в розвиток підприємництва України.

Виклад основного матеріалу. Українська історія держави й права впродовж XIX – XX ст. інтегрувала всі чотири класичні школи юриспруденції (політичну (позитивізм), етичну (теорія природного права) соціоекономічну (соціальна теорія права) та історичну), а відтак відійшла від описових досліджень у намаганні сформулювати філософію історії держави та права України. Визнання права історичною категорією зробило актуальним дослідження правових явищ, які існували за межами української державності або за межами національного права в його вузькому, спрощеному розумінні.

Одним із таких явищ є торговельне право, яке формувалося й розвивалося в різний історичний час, у різних конкретно-історичних умовах, проте загалом склало невід'ємну частину міського права в Україні. Звернення до нього дає змогу аналізувати не лише історичний розвиток

окремих норм цивільного, підприємницького права, цілих правових інститутів, а й загальні тенденції еволюції міського та підприємницького права.

Основою міського права в Україні стала успадкована русько-литовсько-польсько-німецька правова традиція, що не може розглядатись інакше, як органічна частина західної (європейської) традиції права [1, с. 17]. Ця традиція передбачала активну участь купців (торговців) у формуванні правових звичаїв торгівлі, які згодом склали звичаєве купецьке право. Базовими правовими цінностями цього права стали право власності, свобода підприємницької діяльності та рецепційований принцип римського приватного права «договори повинні виконуватись».

Парадигма дослідження торговельного права як складника міського права стала характерною для української науки історії держави та права. Для розуміння початків цієї парадигми особливу роль мають праці Я. Падоха, присвячені німецькому міському праву. Автор висвітлював питання поширення досліджуваного права, передумови й спосіб виникнення так званих родин міського права. Однак важливим для розвитку філософії історії права є також його матеріал про виникнення міст у правничому розумінні. Панує думка, що багато середньовічних міст утворились безпосередньо з давніх римських міст, які колись у великій кількості виникли на заході й півдні Європи. Розгромлені під час мандрівки народів (великого переселення народів), вони зовсім занепали, проте в них збереглися групи ремісників і купців, які й утворювали вільні громади міського населення. Я. Падох вважав, що давні вільні купецькі громади стали основою нових міських громад [2, с. 58].

Окремі аргументи такої концепції базуються на аналізі понять «купець», «торговець», «стан купців» тощо. Взагалі купцями в широкому значенні цього слова були всі ті міщани, які займалися торгівлею професійно. Однак після економічного пробудження Європи XI ст. серед міщан, які займалися торгівлею, дедалі виразнішою стає майнова, а відтак і станова нерівність. Європейський історичний словник визначив істотні відмінності в назві про-

фесійних торговців. Знавець матеріальної цивілізації Ф. Бродель ілюстрував це на прикладі Франції, Італії, Англії та Німеччини. Так, «негоціант» – це французький каторі, господар товару; це слово з'явилося в XVII ст., проте не витіснило вже звичні терміни «оптовий купець» (*marchane de gros, magasinier*), або просто «оптовик» (*grossier*), або «купець-буржуа» в Ліоні. В Італії «відстань» між роздрібним торгівцем (*mercante a taglio*) та негоціантом (*negoziente*) була досить велика, як і в Англії – між торговцем (*tradesman*) і купцем (*merchant*), а в Німеччині – між крамарем (*Kramer*) та купцем (*Kaufmann* або *Kaufherr*) [3, с. 317].

Німецька традиція була перейнята в більшості середньовічних українських міст. О. Заяць у дослідженні міського громадянства Львова XV – XVIII ст. стверджує: «У вужчому значенні купцями називалися лише так звані «купці багатих крамів» для відрізнення від звичайних («убогих») крамарів і дрібних перекупнів. Кількість власне купців («багатих») уже від початку XV ст. була обмеженою до 40. Існував також термінологічний (семантично-етимологічний) поділ: купці називалися *Kaufmann, mercatores, negociatores* <...>, тоді як крамарі називалися *cramer, institores, nercatores tenuiori mercatura vitam sustentantes*» [4, с. 174–175].

Попри термінологічні, майнові, станові відмінності між купцями світ торгівлі загалом був сукупністю людей зі своєю згуртованістю, власними суперечностями, з економічною залежністю багатих і бідних купців. Причому це був відкритий назовні світ, тобто не обмежений рамками держав, міст чи інших утворень. Кожне більш-менш значне місто було переважною базою товарів, центром обмінних операцій, де обов'язково був торговець, роль якого найчастіше визначалася місцем його перебування. Середньовічна сентенція щодо купців звучала так: «Скажи мені, де ти перебуваєш, і я тобі скажу, хто ти такий». За таких умов міста в Україні стають насамперед центрами торгівлі, що визначає не лише їх роль в економічному житті, а й професійний, соціальний чи навіть національний склад мешканців. Ф. Бродель писав: «В Україні, у Львові,

що правив за сполучну ланку між Сходом та Заходом, невелика вірменська колонія («перси», як їх тут називали) зі своєю юрисдикцією, своїми друкарнями, своїми численними діловими зв'язками панувала над величезним потоком гужових перевезень у напрямі Оттоманської імперії. Начальниками тих караванів повозів, караван-баші, завше були вірмени. Чи не цим потоком перевезень зв'язувалися в одне ціле дві гігантські арени – не що інше, як Захід і Схід... У Львові вірменин підкреслено демонстрував «крикливу й зухвалу» розкіш – це чи не переконлива прикмета» [3, с. 125–126].

В умовах зростання європейської та світової торгівлі змінювались форми співпраці купців. Проте слабкість держав, нерегульованість міжнародних відносин, феодалні війни, політичні, соціальні й економічні конфлікти вимагали у відносинах між купцями вірності, особистої довіри, точності, шанобливого ставлення до відданих розпоряджень. У цьому – початок специфічної, досить суворої «купецької моралі», своєрідного «закону середовища». Умовно цей закон торговельного середовища можна назвати купецьким, або торговельним, правом. Умовність пов'язана насамперед із неадекватним застосуванням сучасної термінології (з кінця XIX ст.) до понять XI – XVIII ст., які неможливо повністю ідентифікувати із сучасними. Якби така можливість навіть існувала, вона виглядала б досить сумнівною з огляду на еволюцію не лише самих понять і термінології, а й суті явищ, схожих функціонально чи за спільністю історичних коренів.

Відтак природа торговельного права спонукає виділити це право в особливе історико-правове явище, яке поєднує «правила торгівлі» та розвинене, збагачене правовими звичаями міське право.

Однак не варто розуміти купецьке право як похідне від міського права. В. Кіселічник досліджує купецьке право як джерело міського права, один із результатів розвитку міського права. При цьому не варто забувати про розуміння міського права як права на самоврядування, права на міське громадянство та сукупності правових норм суб'єктів місцевого самоврядування [5, с. 104].

Звичаї торгівлі були джерелом і результатом усвідомлення міського права як природного права громади на самоврядування. У більшості середньовічних європейських країн право громади на самоврядування реалізувалося шляхом надання феодалних привілеїв, зокрема й торговельних. Наприклад, міщанський стан Києва за часів литовської, а згодом польсько-литовської державності користувався особливим статусом і відповідними привілеями. Купці становили основу міської громади. Головним у діяльності магістрату міста Києва було відстоювання статусу київської міщанської громади, її права на відокремленість та власне самоуправління, вибори в'їта й магістрату, незалежне судочинство, вимоги звільнення від військової служби, багатьох податків і зборів, у тому числі безмитної зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Ці права й привілеї кияни одержали також завдяки окремій грамоті великого князя Вітовта в середині XV ст. Згадку про цю грамоту можна знайти в Густинському літописі та наступних грамотах великих князів литовських [6, с. 11–12].

Загалом серед привілеїв, які надавалися містам, торговельні привілеї посідали особливе місце. Саме завдяки їм європейські міста середньовіччя мали можливість економічного розвитку та зростання. Показовою в цьому плані є класична пам'ятка права – англійська Велика хартія вольностей, у статті 13 якої зазначається, що місто Лондон, «усі інші міста, і бурги, і містечка, і порти» зберігають «усі вольності та вільні свої звичаї». Статті 35 і 41 дозволяли всім купцям вільний та безпечний в'їзд і виїзд з Англії, пересування територією країни, торгівлю в ній без будь-яких незаконних мит [7, с. 86].

Усе населення середньовічних міст поділялося на групи, об'єднані за родом занять. Виникали ці об'єднання за принципом профспілок, корпорацій, братств. Зумовлювалось це необхідністю вирішення спільних справ, захистом спільних інтересів, представлення цих інтересів у керівних органах міста тощо. Наприклад, ремісники, які торгували виробленим ними товаром, утворювали гільдії (від «geldar» – «платити» і «Gilde» – «това-

риство»). Усередині гільдії ремісники поділялися на цехи. Ієрархія всередині цехів формувалася за сімейним принципом, тобто туди входили всі члени сім'ї, а також прийнята в цех невелика кількість підмайстрів та учнів. Входження в ту чи іншу гільдію визначало статус людини [8, с. 51].

Джерелами регулювання життя всередині цехів були збірники звичаїв, які називалися статутами, або статусами. Середньовічні гільдії являли собою, на думку О. Екслі, «*conjurations*», тобто об'єднання на основі взаємної клятви та з особливим правом, що виникли завдяки діям суб'єктів права [9, с. 124]. Отже, у тогочасних умовах гільдії використовували контрактні (договірні) відносини.

Одним із найважливіших привілеїв для міста, різновидом торговельного привілею було складське право. Воно передбачало обов'язок купців зупинятись у місті та торгувати своїми товарами впродовж встановленого часу або продавати їх місцевим купцям.

Грунтовним дослідженням складського права (права складу) є наукова праця польського вченого С. Левіцьки «*Studja nad historja handlu w Polsce: Prawo skladu*», видана у Львові в 1910 р. Автор аргументовано вважав, що право складу змушувало закордонних купців продавати свої товари місту за цінами, визначеними місцевою владою. Перепродаж товарів зосереджувався в руках місцевих купців, які на цьому багатіли. Немісцеві купці також були зобов'язані користуватись найманою працею тільки місцевих жителів (перекладачів, вантажників тощо), платити поштучний збір, користуватись міськими вагами [10, с. 27].

Варто додати, що саме право складу стало основою торговельної могутності міста Львова та неодноразово оспорювалось конкуруючими містами Краковом і Люблінном.

Важливе значення для середньовічних міст мало право ярмарку. Купецькі поселення ставали містами на основі надання цього права. Воно охоплювало право влаштовувати ярмарки та вести торговельну діяльність, право стягати мита,

чеканити монету, судити ярмаркові суперечки, зберігаючи особливий ярмарковий мир. Цей мир був під окремою охороною права та не обмежувався щодо певної особи, оскільки охоплював усіх мешканців ярмаркової оселі та всіх учасників ярмарку [2, с. 198–200].

Торговельними привілеями були також право морської стоянки та мостове (збір за переїзд міськими мостами).

Зміст господарського життя середньовічних міст зумовлювався двома важливими чинниками – торгівлею та ремеслом, що окреслювало й скеровувало діяльність тогочасних міських органів управління. Усе це лише підтверджує особливу роль торгівлі та купців у становленні міст і міського права, а також констатує існування підприємницьких відносин на теренах українських земель.

Таким чином, серед інших привілеїв торговельні привілеї були фундаментом міського права як права на міське самоврядування. Ці привілеї, як правило, формувались на основі купецьких звичаїв. Досить часто міста отримували їх шляхом викупу у феодала чи короля.

Висновки і пропозиції. Дослідження торговельного (купецького) права як складника міського права, попри його історико-правовий характер, спонукає до певних роздумів і висновків щодо актуальних проблем підприємництва в сучасній Україні.

Щонайменше можна стверджувати, що сучасне підприємництво в Україні має розвиватись на засадах європейської правової традиції, основою якої є захист приватної власності та принцип «договори повинні виконуватись». Також місцеве самоврядування повинне зайняти відповідну позицію в правовому регулюванні підприємницької діяльності, формуючи місцеве підприємницьке середовище різними засобами, у тому числі за допомогою пропаганди історичних досягнень. Розвиток сучасного міського права, зокрема й статутного, дає змогу сформувати та закріпити певні стимули для підприємницької діяльності, які можуть бути напрямом подальших наукових пошуків.

Список використаної літератури:

1. Вислобоков К. «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743): джерелознавчий та кодикологічний аналіз : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / К. Вислобоков. – К., 2004. – 198 с.
2. Падох Я. Історія західноєвропейського права. Частина 1: Історія німецького права / Я. Падох. – Мюнхен, 1947. – 220 с.
3. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV – XVIII ст. : в 3 ч. / Ф. Бродель ; пер. з фр. Г. Філіпчука. – К. : Основи, 1995–1998. – Т. 2 : Ігри обміну. – 1997. – 484 с.
4. Заяць О. Міське громадянство Львова XV – XVIII ст. (за реєстрами прийняття до міського права) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / О. Заяць. – Львів, 2005. – 291 с.
5. Кіселичник В. Львівське міське право: поняття, періодизація, джерела та зміст / В. Кіселичник // Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». – 2004. – Вип. 39. – С. 102–110.
6. Білоус Н. Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та юрисдикція : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Н. Білоус. – К., 2003. – 16 с.
7. Хомко Л. Порівняльно-історичне дослідження міського права в Україні : [монографія] / Л. Хомко. – Львів : Ліга-прес, 2015. – 184 с.
8. Щербініна О. Історичні етапи становлення правового забезпечення підприємництва в Україні з IX до початку XX ст. / О. Щербініна // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 4. – С. 51–54.
9. Экли О. Действительность и знание: очерки социальной действительности истории Средневековья / О. Экли. – М. : Новое литературное обозрение, 2007. – 360 с.
10. Історія Львова в документах і матеріалах : [зб. документів] / відп. ред. М. Брич та ін. – К. : Наукова думка, 1986. – 424 с.

Хомко Л. В. Торговое право как составляющая городского права Украины и предпосылка формирования предпринимательских отношений

В статье рассмотрены роль и значение торгового (купеческого) права для городского права Украины. Исследованы основные торговые привилегии, которые стали фундаментом городского права. Определены предпосылки становления предпринимательских отношений на украинских землях.

Ключевые слова: торговое право, купеческое право, привилегия, городское право, устав.

Khomko L. Commercial law as a component of city law of Ukraine and prerequisite for forming entrepreneurial relations

The article deals with the role and significance of commercial (merchant) law for municipal law of Ukraine. The main trade privileges that have become the foundation of city law are explored. The prerequisites for the formation of entrepreneurial relations on Ukrainian lands are determined.

Key words: trade law, merchant law, privilege, city law, statute.